

**The Theological Foundations of Ethics in the Thought of
Ayatollah Sobhani**

Hossein Zare¹

Amir Davari²

Abstract

This research aims to elucidate the theological foundations of ethics within the thought of Ayatollah Sobhani. To achieve this objective, the researcher employed a methodology combining rational and transmitted (scriptural) approaches, utilizing written documents, library resources, and scholarly software for descriptive-analytical processing and analysis of the data and propositions. Consequently, Ayatollah Sobhani's theological propositions were analyzed from an ethical perspective across key areas: epistemology, the theory of guidance (rahnamā-shenāsī), theodicy (God-knowledge), anthropology (human nature), and

1. Department of Islamic Studies, School of Medicine, Hamadan University of Medical Sciences, Hamadan, Iran

Email: h.zare@umsha.ac.ir ORCID: 0009-0001-0566-6122

2. Graduate of Level 3, Hamedan Seminary.

Email: amir.davari31371@gmail.com

eschatology. According to Ayatollah Sobhani's doctrine, belief in and knowledge of divine attributes lead to adherence to ethics, thereby guaranteeing its practical implementation, and playing a significant role in spiritual refinement and guidance. Furthermore, the study identified the motivational role and effects of belief in divine attributes on ethical commitment, the executability of ethics stemming from the divine essence (knowledge and self-sufficiency being the ultimate end in ethics), and the centrality of monotheism (Tawḥīd) in the ethical system. The analysis also explored the nature of humanity and inherent human ethical fiṭrah (innate disposition), the relationship between the soul, conscience, and ethics, the concept of human moral accountability, the unacceptability of impossible obligations (qabīl ḥ tukulī f mā lā yuṭāq), and the function of reward and punishment as the consequence within a religious ethical framework. Furthermore, it defined the meaning of praise and blame, moral responsibilities, and the enjoinder of good and forbidding of evil (al-amr bi-l-ma'rūf wa-l-nahy 'an al-munkar) as human moral obligations toward others, which plays a role in ethical motivation and extracting a duty-oriented virtue ethicism. Finally, the research examined the motivational impact of eschatological foundations—such as the intermediate state (barzakh), the afterlife, Paradise, and Hell—on moral impetus, as well as the position of belief in reward and punishment within moral cognition and its ultimate ramifications for ethical motivation.

Keywords: Ethics, Ayatollah Sobhani, Theological Foundations, Ethical System

فصلنامه حکمت کریمان

السنة الرابعة، صيف سنة ١٤٤٦، الرقم الثاني عشر

الأسس الكلامية للأخلاق في فكر آية الله السبحاني

حسين زارع^١

أمير داوري^٢

الملخص

تهدف هذه الدراسة إلى بيان الأسس الكلامية للأخلاق في فكر آية الله سبحاني. ولتحقيق هذا الهدف استفاد الباحث من منهج البحث العقلي والنقلي مع الاستفادة من المصادر المكتوبة والمكتبية والبرمجيات العلمية وتحليل البيانات والعبارات بمنهج وصفي تحليلي. تمّ من خلال هذا تحليل الأسس الكلامية عند آية الله السبحاني ضمن المحاور المعرفية ومحاور علم الارشاد وعلم الله وعلم الانسان والمعرفية للبعث ذات مقارنة أخلاقية. فبحسب مبانيه الكلامية يُعدّ الاعتقاد بالصفات الإلهية ومعرفتها موجبا لرسوخ الأخلاق وضمنان تنفيذها كما أن لها دوراً في التهذيب والهداية البشرية. كذلك يبيّن أثر الاعتقاد بالصفات الإلهية وضرورة الالتزام الأخلاقي وأن ضمان التنفيذ الأخلاقي يتوقف على المعرفة التي تستند في الأخلاق إلى العلم وغنى المحورية الإلهية ما يؤدي إلى تجديد النظام الأخلاقي. كما يبيّن ماهية الإنسان وفطرته الأخلاقية

١. استاذ مساعد في مجموعة المعارف الاسلامية بكلية الطبّ في جامعة همدان للعلوم الطبيّة (المؤلف المسؤل).

Email: h.zare@umsha.ac.ir

ORCID: 0009-0001-0566-6122

٢. متخرّج في المستوى الثالث من الحوزة العلمية في همدان.

Email: amir.davari31371@gmail.com

وعلاقة الروح والوجدان بالأخلاق. ويُعدّ الإنسان مكلفاً في الأخلاق وقبح التكليف بما لا يُطاق وكذلك الثواب والعقاب في النظام الأخلاقي الديني. وتُبين معرفته الأخلاقية معنى الشكر والذم ومسؤولية الإنسان الأخلاقية في باب الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر بوصفه إنساناً مسؤولاً أخلاقياً أمام الآخرين وأن لاستخراج الفضيلة دوراً مؤثراً. كما أن مباني المعرفي للبعث تبين دور الثواب والعقاب في التحريك الأخلاقي ومكانة الاعتقاد بالثواب والعقاب والجنة والنار وأثارها في الدافعية الأخلاقية.

الكلمات المفتاحية: الأخلاق، آية الله السبحاني، مباني كلامية، النظام الأخلاقي.

فصلنامه حکمت کریمان

شماره ۱۲، تابستان ۱۴۰۴

صص ۸۲-۱۰۳

بنیادهای کلامی اخلاق در اندیشه آیت الله سبحانی

حسین زارع^۱

امیر داوری^۲

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بنیادهای کلامی اخلاق در اندیشه آیت الله سبحانی تبیین شده است. جهت حصول به هدف، پژوهشگر با بهره‌گیری از روش پژوهش عقلی و نقلی و با استفاده از اسناد نوشتاری، کتابخانه‌ای و نرم افزارهای علمی به پردازش و تحلیل داده‌ها و گزاره‌ها با شیوه توصیفی تحلیلی پرداخته است. از این رو گزاره‌های کلامی آیت الله سبحانی در محورهای معرفت‌شناسی، راهنماشناسی، خداشناسی، انسان‌شناسی و معادشناختی با رویکرد اخلاقی تحلیل شد. طبق مبنای آیت الله سبحانی، اعتقاد به صفات الهی و شناخت آن‌ها موجب پایبندی به اخلاق و ضمانت اجرایی آن می‌شود و در تهذیب و هدایت نقش به‌سزایی دارد. همچنین نقش انگیزش و

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی همدان، همدان، ایران،
(نویسنده مسؤل).

Email: h.zare@umsha.ac.ir

ORCID: 0009-0001-0566-6122

۲. دانش‌آموخته سطح ۳ حوزه علمیه همدان.

Email: amir.davari31371@gmail.com

تأثیرات اعتقاد به صفات الهی و پایبندی به اخلاق و ضمانت اجرایی برای اخلاق در الزام اخلاقی، غایت بودن معرفت در اخلاق برگرفته از علم و غنای الهی و محوریت توحید در نظام اخلاقی به دست آمد. تبیین ماهیت انسان و فطرت اخلاقی بشر و رابطه روح و وجدان و اخلاق، مکلف بودن انسان در اخلاق، قبح تکلیف مالایطاق و همچنین ثمره بودن ثواب و عقاب در نظام اخلاق دینی، معناشناسی مدح و ذم و مسئولین اخلاقی و نیز امر به معروف و نهی از منکر به عنوان مسئولیت اخلاقی انسان در قبال دیگران که در انگیزش اخلاقی و استخراج فضیلت گروهی وظیفه نگر نقش دارد. همین طور نقش مبانی معادشناختی چون برزخ و آخرت، بهشت و دوزخ در انگیزش اخلاقی و جایگاه اعتقاد به ثواب و عقاب در معرفت اخلاقی و ثمرات آن در انگیزش اخلاقی را بررسی نموده است.

واژه‌های کلیدی: اخلاق، آیت الله سبحانی، مبانی کلامی، نظام اخلاقی

مقدمه

اخلاق به عنوان یکی از شاخه‌های اساسی معرفت دینی و علوم انسانی، جایگاهی محوری در منظومه‌ی فکری اندیشمندان اسلامی دارد. تعریف اخلاق در این گستره، فراتر از توصیفی جامعه‌شناختی، و عبارت است از «مجموعه‌ای از هنجارها و ارزش‌های رفتاری که فرد با اراده و اختیار خویش در نفس خویش نهادینه می‌سازد» (سبحانی، ۱۳۹۷: ۱۶۷). این علم، متکفل ارزش‌گذاری افعال، صفات و ملکات انسانی است، ارزش‌گذاری‌ای که خود بر بنیادهای نظری و کلامی خاصی استوار گشته و در نهایت به ارائه‌ی دستورالعمل‌های عملی می‌انجامد. از این رو، واکاوی و شناخت این مبانی نظری، به‌ویژه مبانی کلامی، که زیرساخت جهان‌بینی اخلاقی را تشکیل می‌دهند، امری ضروری و بنیادین تلقی می‌شود. بدیهی است که اختلاف در این مبانی، به‌طور مستقیم به تفاوت در نظام‌های ارزشی و دستورالعمل‌های اخلاقی منتج خواهد شد. در میان متکلمان معاصر شیعه، آیت‌الله جعفر سبحانی با تألیفات گسترده و عمیق کلامی، شخصیتی شاخص به شمار می‌آید. آثار وی، اعم از تألیفات اختصاصی در علم کلام و نیز نکات پراکنده‌ی کلامی در دیگر آثارش، گنجینه‌ای ارزشمند برای پژوهش‌گران حیطه‌ی فلسفه اخلاق و کلام اسلامی فراهم ساخته است. این پژوهش بر آن است تا با روشی تحلیلی-استنتاجی، به استخراج و تبیین بنیادهای کلامی اخلاق در اندیشه‌ی آیت‌الله سبحانی بپردازد. تمرکز اصلی بر آراء وی در مباحثی چون خداشناسی و صفات الهی، عدل، نبوت و معاد خواهد بود؛ مباحثی که هر یک می‌تواند به عنوان اصل موضوعه‌ای برای ساختن یک نظام اخلاقی منسجم مورد توجه قرار گیرد. هدف این تحقیق، نه تنها آشکارسازی قواعد مبنایی و مبانی معرفت‌شناختی در «هرم اخلاق اسلامی» از منظر این متکلم برجسته است، بلکه در پی سنجش میزان تأثیرگذاری این مبانی در شکل‌دهی به ساختار معرفت اخلاقی نیز می‌باشد. به عبارت دیگر، پرسش محوری این است که مبانی کلامی خاص سبحانی، چگونه در توجیه، تبیین و دفاع از

دستورالعمل‌های اخلاقی اسلام نقش آفرینی می‌کنند. اهمیت این مطالعه از چند منظر قابل تبیین است: نخست آنکه شناخت مبانی کلامی اخلاق، فهم نظام فکری متفکران اخلاقی را ممکن ساخته و زمینه را برای نقد و ارزیابی علمی آنان فراهم می‌سازد (سلطانی، ۱۳۹۵: ۵). دوم، مطالعه‌ی موردی اندیشه‌های یک متکلم اثرگذار مانند آیت الله سبحانی، می‌تواند در ترسیم نقشه‌ی جامع‌تطور عقل‌گرایی شیعی و نیز در تدوین یک نظام کلان اخلاق اسلامی، نقشی اساسی ایفا نماید. از منظری فراتر، این پژوهش در پی آن است تا نشان دهد چگونه مبانی هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی برآمده از کلام اسلامی، در تعیین معیار عمل اخلاقی (در حیطه اخلاق هنجاری) و نیز در توجیه مفاهیم و گزاره‌های اخلاقی (در حیطه فرااخلاق) تأثیر می‌گذارند.

در تعریف مفاهیم کلیدی، «اخلاق» جمع «خُلُق» و به معنای «سرشت و سجیه» ی درونی است که متمایز از «خُلُق» (هیئت و شکل ظاهری) می‌باشد (راغب اصفهانی، ۱۳۴۷: ۲۹۷). این مفهوم به «حالتی ثابت در نفس» اشاره دارد که صدور افعال متناسب با آن به آسانی و بدون نیاز به تأمل صورت می‌پذیرد (غزالی، بی‌تا: ۵۲/۷). موضوع علم اخلاق، «نفس انسانی» از حیث قابلیت آن برای کسب این ملکات و حالات است. از سوی دیگر، «مبنا» در این پژوهش، به «گزاره‌ای علمی» اطلاق می‌شود که -مستقیم یا با واسطه- پایه‌ی اثبات گزاره‌ای دیگر قرار می‌گیرد (سلطانی، ۱۳۹۵: ۵). بر این اساس، «مبانی کلامی اخلاق» به آن دسته از مسائل قطعی علم کلام اشاره دارند که به عنوان اصول موضوعه، مبنای استدلال و پژوهش در علم اخلاق واقع می‌شوند.

۱. بنیادهای خداشناختی اخلاق

اعتقاد به خداوند و پذیرش اوصاف الهی، نقش غیر قابل انکاری در اعمال و رفتارهای انسانی دارد و بر ملکات و صفات درونی وی تأثیر بسزایی می‌گذارد. از آن رو، توجه و اهتمام به هرکدام از اوصاف الهی در زندگی اخلاقی انسان اقتضائاتی را به همراه

دارد که به زندگی اخلاقی جهت دهی های خاص می دهد.

تفکر مبتنی بر الهیات دینی، تأثیرات انگیزشی، معرفتی مرتبط با الزام اخلاقی و ارزش اخلاقی را به همراه داشته و تصویری مناسب از چگونگی ارتباط بین انسان و خالق وی را فراهم می آورد که همگی در عملکرد اخلاقی انسان تأثیرگذار است. و اساساً مهم ترین وظیفه مبانی خداشناسی اخلاق، تبیین همین تاثیر و تأثرات است که تجلی آن در تبیین شاخصه های ویژه اخلاق دینی، الهی و تفکیک آن از اخلاق غیردینی و ذکر تفاوت های آنان است. بدین سان اعتقاد به وجود خداوند و صفات وی، لوازمی را در اخلاق به وجود می آورد که اخلاق غیردینی و غیر الهی به دلیل انکار و نادیده گرفتن آنها با آن لوازم مواجه نمی شوند.

جدول ۲. بنیادهای خداشناختی اخلاق

تحلیل مضمون اخلاقی	مفهوم کلامی	گزاره کلامی آیت الله سبحانی	ردیف
توحید زمینه ای برای تأثیرگذاری جمیع مبانی کلامی در اخلاق است.	توحید خداوند	گرایش به توحید از اساسی ترین مسائل اعتقادی در بین همه شرایع آسمانی است و زیربنای همه معارف توحیدی می باشد (سبحانی، ۱۳۸۰: ۳۱). و شکل گیری نظامات اخلاقی حول محور توحید می چرخد؛ از این رو روشن کننده مسیر برای مباحث مختلف اخلاقی است.	۱
اعتقاد به علم الهی موجب غفلت زدایی و تقویت بنیه اخلاقی شده و سبب ایجاد انگیزه برای انجام کارهای پسندیده و ترک	علم الهی	استواری و استحکام خلقت دال بر علم آفریننده است (سبحانی، ۱۳۷۲ [ب]: ۹۹).	۲

افعال قبیحه می شود.			
توجه به قدرت الهی سبب می شود انسان خودش را در مقابل خدا بسیار ناچیز ببیند و سر تعظیم در مقابل او فرود آورد و اخلاق عملی اش تقویت گردد.	قدرت	انسان با شناخت و تکیه بر قدرت الهی که سرآمد همه قدرت هاست و مخلوقات تحت سلطه او هستند می تواند بر همه کائنات برتری یابد (سبحانی، ۱۳۸۸ [ج]: ۲۸۸/۹).	۳
نگرش و اعتقاد به این که هیچ چیز از دایره قدرت و عدل الهی بیرون نیست، انسان را از مدار اخلاق خارج نمی کند.	عدل	عدل به معنای قرار دادن هر چیزی در موضع مناسب خود است؛ و عادل کسی است که فعل قبیح انجام نمی دهد و این صفت برای خداوند مبنی بر حسن و قبح عقلی است (سبحانی، ۱۳۷۲ [ب]: ۱۶۵).	۴
اعتقاد به خدایی که سمیع و بصیر است سبب بهبود عملکرد در مسائل اخلاقی خواهد بود.	سمیع بصیر	خداوند بدون داشتن گوش و چشم، سمیع و بصیر است چرا که خداوند از اسباب مادی و حسی بری است (سبحانی، ۱۳۷۲ [الف]: ۲/۸۱).	۵
اراده الهی به آدمی عزمی راسخ و اراده ای قوی برای انجام مسائل عبادی می دهد.	اراده	مراد از اراده الهی، فاعل مختار بودن خداوند است که هیچ اکراه و اجباری در سلطنت آن وجود ندارد (سبحانی، ۱۳۷۲ [ب]: ۱۱۳).	۶
اراده خدا بر سعادت بشر تعلق گرفته و هرگز بدی او را نمی خواهد، از این رو انسان هم نباید مرتکب قبایح	اراده	اراده، صفت ذاتی خداوند است. و منظور از آن اراده ای است که خالی از شوائب نقص و علامات امکان باشد. (سبحانی، ۱۳۷۶: ۴۶).	۷

			شود.
۸	اراده	انسان در راستای اراده الهی، مرید است (سبحانی، ۱۴۲۷: ۱۵۵/۳). پس باید بین موضوعات اخلاقی و اراده الهی پیوستگی باشد.	بنده اشتیاق پیدا می کند که اراده الهی را تحقق عینی دهد چرا که رشد خلیات او در گرو شکل گیری اراده خداست.
۹	خالقیت	خالقیت، صفت انحصاری خداست؛ یعنی خداوند در آفرینش، مستقل و اصیل است و همه موجودات مخلوق اویند (سبحانی، ۱۳۸۴: ۴۸).	توجه به خالقیت خدا، مایه فروتنی و بندگی آدمی می شود و او را از سرکشی در برابر خالق خود منع می کند.
۱۰	ربوبیت	تدبیر عالم امکانی به دست باری تعالی است و همه اسباب و عللی که در جهان موجود است؛ جملگی مطیع خدا هستند و طبق مشیت و اذن او عمل می کنند (سبحانی، ۱۳۷۲ [ب]: ۶۹).	اختیار و سرنوشت جهان هستی تحت تدبیر خداست و آن را به نحو احسن مدیریت می کند و از جمله از آثار اعتقاد به توحید ربوبیت، وجود خضوع و خشوع در عبادت بندگان و امید به رحمت و غفران الهی است.

ایمان و اعتقاد به خدا و صفات یادشده عامل سازنده ای است که در سرنوشت و اخلاق و ملکات درونی بشر اثر فراوانی دارد و انسان را متعهد و ملزم به انجام یک سری وظایف دینی می کند که در اثر اداء این تکالیف، خلیات او رشد کرده و رضایت خالق را نتیجه می دهد. از این رو آیت الله سبحانی با جدیت تمام به مباحث توحید و صفات

الهی و نقش آنها در تشکیل و تکامل نظام اخلاقی تأکید می‌کند زیرا اگر این اعتقاد در وجود انسان ریشه بدواند، دچار کبر و غرور و طغیان نشده و خدا را به نحو مطلوب بندگی می‌کند. آیت الله سبحانی با اتقان و احکامی که در جهان هستی وجود دارد، عالمیت خدا را اثبات نموده و بر نقش علم الهی در تکامل اخلاق نظری اشاره می‌کند و بر این باور است توجه به این صفت و دیگر صفات الهی سبب زدایش غفلت از انسان و تقویت بنیه اخلاقی می‌گردد.

وی با تبیین قدرت الهی، او را قادر مطلق دانسته و انسان را در مقابل او موجودی ضعیف می‌داند که بدون اتکا به قدرت لایزال الهی، توان انجام هیچ کاری را نداشته و مبدأ اثری نمی‌گردد. آیت الله سبحانی سایر صفات الهی نظیر سمیع و بصیر، اراده و فاعلیت و مالکیت، صفات ثبوتی و سلبی را در انگیزش اخلاقی دارای اثرات فراوانی بیان می‌کند زیرا هرآنچه در نظام اخلاقی موثر است مأخوذ از توحید و صفات الهی است.

۲. بنیادهای راهنماشناختی اخلاق

جدول ۳. بنیادهای راهنماشناختی اخلاق

گزاره کلامی آیت الله سبحانی	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی	شماره
هدف از خلقت، تکامل بشری است و مسلماً برای رسیدن به این مرحله از تکامل، نیازمند راهنمایی است که او را به این مقصد رهبری نماید چون انسان نسبت به این مسیر آشنایی کافی ندارد ولی آنها شناخت دقیقی از مسیر کمالیه دارند لذا این امر لازم و ضروری است (سبحانی، ۱۳۸۳: ۴۷-۴۶).	ضرورت راهنما	این نگرش که همیشه راهنمایی برای تهذیب اخلاقی بشر وجود دارند، علاوه بر این که بشر را مدیون لطف خدا می‌کند، وجود چنین الگوهایی به انسان‌ها انگیزه زیست اخلاقی می‌دهد.	۱

<p>وجود الگوی اخلاقی، انگیزه زیست اخلاقی می دهد. زیست اخلاقی، بدون راهنما عملاً ممکن نیست.</p>	<p>وجوب بعثت</p>	<p>لزوم بعثت انبیاء از باب لطف و فیض باری تعالی می باشد (سبحانی، ۱۳۸۸ [الف]: ۶۰) و وجوب بعثت پیامبران را می توان بر پایه ی هر دو نوع لطف (محصل و مقرب) تقریر کرد که گاهی از آن به رعایت مصالح بندگان تعبیر می شود (سبحانی، ۱۳۸۲: ۱۵۰/۱).</p>	<p>۲</p>
<p>زیست اخلاقی، بدون راهنما عملاً ممکن نیست. وجود الگوی اخلاقی، زمینه رشد اخلاقی مردم را فراهم می کند.</p>	<p>قاعده لطف وجوب راهنما</p>	<p>بعثت رسولان الهی واجب است زیرا مشتمل بر لطف در تکالیف عقلی است (علامه حلی، ۱۳۸۲: ۲۷۳). چون برای انسان افعالی هست که انجام برخی از آنها او را به رعایت واجبات عقلی نزدیک ساخته و موجب موفقیتش می گردد؛ و همچنین کارهایی وجود دارد که ترک آنها سبب دوری از قبایح عقلی می شود. لکن اصل لطف از دیدگاه متکلمین طبق مقتضای حکمت یا رحمت بر خدا واجب است. در نتیجه بعثت انبیا به حکم اینکه گواه مبرهنی از «لطف الهی» نسبت به بندگان محسوب می شود، واجب و ضروری است. (سبحانی، ۱۳۸۲: ۱۵۰/۱).</p>	<p>۳</p>
<p>وجود الگوهای معصوم سبب می شود انسان ها به مسیرهای اخلاقی الگوها اعتماد کنند. با توجه به اینکه در کنار عقل، وحی منبع معرفتی اخلاقیات است، اگر راهنمایان معصوم نباشند، راه تشخیص تکالیف اخلاقی مسدود می گردد.</p>	<p>عصمت راهنما</p>	<p>حقیقت عصمت، قوه ای است که صاحبش را از وقوع در معصیت و خطا حفظ می کند به طوری که واجبی را ترک نگوید و حرامی را مرتکب نشود (سبحانی، ۱۳۷۲ [ج]: ۵۷) و این لطفی از جانب خداست (سبحانی، ۱۳۷۲ [ب]: ۲۷۶) که در نهاد معصوم به ودیعه گذاشته شده است.</p>	<p>۴</p>
<p>آگاهی و علم کامل الگوهای</p>	<p>علم راهنما</p>	<p>هدف از ارسال رسل، آموزش و تربیت و اجرای</p>	<p></p>

<p>اخلاقی، انسان‌ها را در مسیر زیست اخلاقی مطمئن قرار می‌دهد.</p>		<p>عدالت در جامعه و دعوت مردم به توحید است طبیعتاً باید در این مسئله مملو از علم و آگاهی باشند تا از عهده انجام این هدف حساس برآیند و در برابر هیچ استفتایی جهل نداشته باشد (سبحانی، ۱۳۸۸ [ب]: ۲۳۰).</p>	<p>۵</p>
<p>چنین نگرشی مردم را در مسیر زیست اخلاقی نسبت به راهنمایان مطمئن می‌نماید.</p>	<p>افضلیت راهنما</p>	<p>به حکم عقل اگر کسی افضل و برتر از بقیه بود اطاعتش واجب است (سبحانی، ۱۴۵: ۱۳۹۷). قاعده لطف ایجاب می‌کند که خداوند برای بندگان خود رسولانی بفرستد و بعد از آن، امامانی را برای هدایت جامعه و حصول غرض ارسال نماید. واجب است راهنمایان الهی اعلم و افضل اهل زمان‌شان باشند تا قبح تقدیم مفضول بر فاضل پیش نیاید (سبحانی، ۱۳۷۲ [ج]: ۴۰).</p>	<p>۶</p>
<p>به دلیل افضلیت راهنمایان و اعتماد مردم به آن‌ها در مسیر، زیست اخلاقی برای مردم واقعی‌تر و سهل‌الوصول‌تر است.</p>	<p>افضلیت نبی و امام</p>	<p>امام که پیشوای فضیلت و الگوهای سعادت آفرین زندگی است؛ گفتار و رفتار او برای همگان حجت بوده و مقتدای مردم است از این رو وی باید افضلیت همه جانبه نسبت به سایرین داشته باشد تا زمینه رشد و هدایت جامعه را فراهم نماید (سبحانی، ۱۳۹۰: ۳۱۱).</p>	<p>۷</p>

۳. بنیادهای انسان‌شناختی اخلاق

از مهم‌ترین دانش‌های الهی و بشری، بحث انسان‌شناسی است که در قلمرو اخلاق و تربیت انسان می‌تواند اثرات فراوانی داشته باشد. انسان‌شناسی از قدیمی‌ترین علوم بشری محسوب می‌شود چراکه انسان همواره به دنبال یافتن حقیقت و منشأ تکون خود بوده است و همه ادیان حتی مادی‌گرایان نسبت به این مسئله بحث‌هایی داشته‌اند. از نظر اسلام تذکره این موضوع مربوط به اول خلقت است که انسان از همان ابتدا

مأمور به یافتن حقیقت خود و شناخت سعادت‌ها و شقاوت‌هاست؛ چون شناخت انسان به معنای آگاهی از توانایی‌ها و استعداد‌های اوست که با تکیه بر آن، راه سعادت را می‌پیماید که در ظل آن انگیزش و کرامات اخلاقی حاصل می‌شود لذا اسلام توجه دقیقی به مسائل انسان شناختی دارد، از این رو ما برانیم مبانی انسان شناختی با رویکرد اخلاقی را از دیدگاه آیت الله سبحانی که یکی از متکلمین و مفسرین متبحر معاصر است، بررسی نمائیم.

جدول ۴. بنیادهای انسان شناختی اخلاق

گزاره کلامی آیت الله سبحانی	مفهوم کلامی	تحلیل مضمون اخلاقی	ردیف
انسان در سایه روح تفکر و قدرت ادراک دارد اما این کار به وسیله جسم انجام می‌گیرد و نیازمند آن است پس وجود بدن برای تحقق ادراک ضروری است (سبحانی، ۱۳۹۳: ۲۱۲).	ماهیت نفس و بدن	روح با استفاده از جسم، فضایل اخلاقی را دریافت کرده و در مقام عمل آن را به کار می‌گیرد چون اصالت با روح است و جسم ابزار کسب است.	۱
حقیقت و اصالت انسان به روح اوست و قوام انسانیتش، به روحش است و تا وقتی روح هست، انسانیت او نیز باقی است (سبحانی، ۱۳۹۳: ۲۴-۲۹؛ مصباح یزدی، ۱۳۸۴: ۳۳۲).	روح	به خاطر اصالت روح، مسئولیت اخلاقی بر انسان بار می‌شود. زیرا در پرتو رعایت تقوا و تسلط بر روح و روان، فضایل اخلاقی را به اوج رسانده و می‌تواند هدایتگر بشریت باشد.	۲
احکام اخلاقی همان گونه که به نوعی وابسته به حقیقت و نفس	نفس	مفاهیم اخلاقی، قابلیت تصدیق می‌یابند و در این	۳

<p>حالت، چون از زمره گزاره‌هایی است که بنفسه و بالفطره پذیرفتنی است ملاکی برای صدق و کذب، قابل بررسی عینی است</p>		<p>الامر هستند، معرفت پذیر و قضاوت بر پایه چنین شناخت شهودی ممکن است و همان گونه که در بحث حسن و قبح به تفصیل بیان شد، قضایایی چون حسن عدل و قبح ظلم، از زمره گزاره‌هایی است که بالفطره قابل قبول است (طوسی، ۱۴۰۶: ۸۶).</p>	
<p>پذیرش چنین آموزه‌ای توسط آیت الله سبحانی سبب ایجاد انگیزه در انجام وظایف اخلاقی می‌گردد.</p>	<p>رابطه روح و بدن</p>	<p>واقعیت انسان همان روح اوست که بدون زوال همیشه باقی است و بدن نسبت به روح به منزله ابزار است که با مرگ متلاشی می‌گردد ولی خلقت بدن قبل از روح است (سبحانی، ۱۳۸۸ [ج]: ۳۶۵/۱۰).</p>	<p>۴</p>
<p>همه ملکات خوب یا بد، محصول سعی و تلاش بی وقفه انسان است که با اختیار خود انجام می‌دهد.</p>	<p>اختیار</p>	<p>تحصیل فضایل اخلاقی مشروط به داشتن قدرت و اختیار است (سبحانی، ۱۳۸۱: ۴).</p>	<p>۵</p>
<p>سعادت و شقاوت بشر از اختیار او نشئت می‌گیرد چه بسا انسان با اختیاری که دارد زمینه‌ساز هدایت و ضلالت خود می‌باشد و در این امر اجباری نیست.</p>	<p>اختیار</p>	<p>در میان مذاهب اسلامی، اشاعره قائل به جبر و معتزله معتقد به تفویض و امامیه قائل به امر بین امرین هستند که این خود می‌تواند بهترین وجه برای مسئولیت اخلاقی انسان باشد. (سبحانی، ۱۳۸۱: ۳۵۷).</p>	<p>۶</p>

<p>انجام تکالیف الهی توسط انسان نشانگر وظیفه‌گرایی اوست.</p>	<p>تکلیف</p>	<p>دنیا دار تکلیف است و آنچه بر مکلف واجب است، انجام دستوراتی است که به آن امر شده است (سبحانی، ۱۳۷۲ [الف]: ۵۵).</p>	<p>۷</p>
<p>انسان با توانایی که دارد سرنوشت خود را رقم می‌زند و به وسیله این شرط، اختیار فعل و مدح و ذم معنا پیدا می‌کند.</p>	<p>استطاعت</p>	<p>استطاعت در انسان مقدم بر فعل و شرط انجام آن است (سبحانی، ۱۴۱۲: ۳۱۱/۱).</p>	<p>۸</p>
<p>هر شخص مسلمان در برابر اجتماع، مسئولیت اخلاقی دارد و باید برای رشد خود و افراد جامعه کوشش نماید.</p>	<p>اخلاق اجتماعی</p>	<p>مسئله امر به معروف و نهی از منکر یک وظیفه دینی و همگانی است که تذکر دادن به افراد باغی و طغیانگر، باعث جلوگیری از تباهی و هلاکت می‌شود (سبحانی، ۱۳۷۲ [ب]: ۱/۶).</p>	<p>۹</p>

انسان در دیدگاه آیت الله سبحانی موجودی مرکب از روح و جسم، خداجو، انتخاب‌گر، دارای قوه تعقل، کمال‌طلب، مکلف و مستطیع است. از نظر ایشان استفاده از فکر و اندیشه و علم، سبب رشد و شکوفایی انسان خواهد شد؛ و انجام اعمال عبادی نظیر نماز که وظیفه اصلی انسان است در کمالات نفسانی و اخلاق بسیار موثر است. آیت الله سبحانی در بحث غریزه و فطرت انسان قائلند این دو از تمایلات درونی محسوب شده که نیازی به تعلیم و تعلم ندارد اما بین این دو فرق وجود دارد؛ بنابراین اگر غریزه که تمایلات غیر متعالی بشر است و انسان و حیوان در آن مشترک‌اند، کنترل نشود انسان را از سجایای اخلاقی دور نموده و به کرامات او آسیب جدی وارد می‌کند؛ و در جامعه‌ای که برای غرائز سرپوشی گذاشته نشود باید منتظر انحطاط و سقوط اخلاقیات مردم آن جامعه شد چون لازمه رشد و بالندگی، تحصیل اخلاقیات است.

وی فطرت را خواسته‌های متعالی انسان دانسته که او را به سوی خدا سوق می‌دهد و یکی از راه‌های شناخت خداوند است. در نتیجه فطرت و وجدان خواهان ارزش‌های انسانی و ترقی فضایل اخلاقی است. ایشان در بحث امر به معروف و نهی از منکر عقیده دارند بر همه مسلمین واجب است این فریضه الهی را ترک نکنند چون آثار تربیتی فوق العاده‌ای در آن نهفته است که انسان و جامعه را از غوطه‌وری در منجلاب فساد و گناه نجات داده و توسعه اخلاقی را نتیجه می‌دهد.

۴. بنیادهای معاد شناختی اخلاق

از جمله پرسش‌های مهم انسان در دوره‌های مختلف، درباره چیستی جهان و عوالم وجود در آن است. توجه به حقیقت هستی و عوالم متعدد آن، جایگاه انسان را در عالم مادی مشخص می‌سازد و بر اساس آن تعهد اخلاقی او نیز روشن می‌گردد. چگونه زیستن از جمله سؤالاتی است که ذهن بشر را به خودمشغول ساخته است. شناخت جهان هستی و حقایق آن می‌تواند بهترین جواب برای این سؤال باشد چرا که با شناخت جهان و خالق آن و هدفی که در آن به ودیعه گذاشته شده، بینش انسان نسبت به وظایف خود کامل شده و خلیقاتش اصلاح می‌شود لکن شناخت، از ویژگی‌های انحصاری انسان است و او را از دیگر موجودات جدا می‌کند چون منشأ آن ریشه در قوه تفکر و تعقل دارد که جانداران دیگر از آن محرومند، جهان بینی به عنوان یک جهت‌گیری اساسی در حوزه شناخت که اصول اساسی و هنجارها و اخلاقیات را دربرمی‌گیرد، منشأ بسیاری از مکاتب مختلف در جهان بالاخص مکاتب اخلاقی فراوانی شده که همه آنها برگرفته از نوع نگرش به جهان خلقت هستند. از این رو متکلمین این مساله را از منظر کتاب و سنت به بحث و بررسی کشیده و آراء متعددی را در تبیین نظام هستی و تأثیرات آن در اخلاق بیان نموده‌اند.

نگارنده نیز در این نوشتار اهتمام بر این دارد تا اندیشه و نگرش آیت الله سبحانی را در بحث جهان شناختی و عوالم گوناگون احصاء نموده و آن را به قلم تحریر درآورد.

جدول ۵. بنیادهای جهان شناختی اخلاق

تحلیل مضمون اخلاقی	مفهوم کلامی	گزاره کلامی آیت الله سبحانی	ردیف
اعتقاد به عالم ذر و احتساب علت تامه بودن در هدایت و ضلالت، ارسال رسل، انزال کتب، مکلف بودن انسان، امکان تغییر آدمی و در مجموع پای بندی به اخلاق را در این دنیا بی معنا می شود زیرا انسان در دنیا جبر اخلاقی خواهد داشت.	عالم ذر	معنای حقیقی آیه ای که بیانگر عالم ذر هست را پیدا نکردیم و روایاتی هم که در این زمینه وارد شده با یکدیگر هم خوانی ندارند و با ظاهر آیه مخالفند (سبحانی، ۱۳۸۸ [ج: ۱/ ۸۰-۸۲]).	۱
لازمه اش اعتقاد به عالم ذر است که پیامد آن ذکر شده است نیز، لازمه اش اعتقاد پوچ تناسخ و پیامد آن جبر اخلاقی است.	خلق روح قبل از بدن	آیت الله سبحانی با استناد به آیه ۱۴ سوره مؤمنون خلقت ارواح را بعد از آفرینش ابدان بیان می کنند (سبحانی، ۱۳۸۸ [ج: ۹/ ۲۵۹-۲۶۰]).	۲
انسان هم به عنوان جزئی از کل قابل تغییر و تحول است.	حدوث دنیا	بدیهی است که عالم حادث است و مخلوق خداوند می باشد (سبحانی، ۱۳۷۲ [ب: ۳۲]).	۳
چون نظام خلقت شامل نظام اخلاقی انسانی هم هست و در	نظم دنیا	دنیا دارای مبدا و اساس است و یک نظم واحد در سراسر آن	۴

		جریان دارد. (سبحانی، ۱۳۸۸ [ج]: ۱۶/۲).	
نتیجه از خود در قبال اخلاق و رفتار خوب و بد واکنش نشان می‌دهد، این باور سبب رعایت اصول اخلاقی و ارزشی می‌شود.			
دنیا زمینه‌ای مناسب برای توجه به اخلاق و رشد مبانی اخلاقی و بستری برای سعادت بشری است که می‌تواند آخرت انسان را آباد سازد.	دار تکلیف	دنیا دار عمل و سعی و کوشش است (سبحانی، ۱۳۸۸ [ج]: ۵ / ۲۲۸).	۵
انسان معتقد به این باور می‌داند که جسم او فانی و اعمال روح او باقی است و لذا در انجام افعال اخلاقی شوق می‌یابد.	اجزای دنیا	حرکت در جوهر و حرکت در عرض از اصلی‌ترین حرکت است لکن دنیا از جواهر و اعراض شکل گرفته که بدون بقاء جواهر، دنیایی وجود نخواهد داشت (سبحانی، ۱۳۷۸: ۲۲۴).	۶
اعتقاد به برزخ در اخلاق فردی تاثیرشگرفی دارد؛ زیرا زندگی دنیوی انسان ارتباط مستقیمی با برزخ او دارد چرا که ثمره کارهایش در آن جا مشخص می‌شود و عواقب اعمالش را می‌بیند.	عالم برزخ	برزخ اولین منزل بعد از مرگ است و انسان تا زمان برپایی قیامت در آن جا باقی می‌ماند و در این مدت یا از نعمات بهشت برزخی متنعم؛ یا معذب در جهنم برزخی است (سبحانی، ۱۳۷۲ [ب]: ۴۲۱).	۷
ایمان به معاد ضامن اجرایی مناسبی برای ارتکاب افعال پسندیده و باز دارنده از گناه	معاد (آخرت)	حقیقت معاد، بازگشت دوباره روح (پس از جدایی از بدن) به جسم سابق برای مشاهده	۸

<p>است و انسان می‌تواند در سایه آن وظایف اخلاقی خود را انجام بدهد.</p>		<p>اعمال دنیایی در سرای دیگر و تعیین جایگاه بهشتی و دوزخی است (سبحانی، ۱۳۷۶: ۱۶۳).</p>	
<p>ایمان به بهشت، نظام اخلاقی غایت‌گرایانه می‌سازد و انسان را به لذات پایدار اخروی سوق می‌دهد.</p>	<p>بهشت</p>	<p>بهشت یک عطیه غیر مقطوع و پایان‌ناپذیر از جانب خدای متعال است و به کسانی تعلق می‌گیرد که به قوانین الهی عمل نموده‌اند (سبحانی، ۱۳۸۸ [ج]: ۵۰۱/۵).</p>	<p>۹</p>
<p>ایمان به وجود جهنم، نظام اخلاقی غایت‌گرایانه می‌سازد و انسان را از آلام و عذاب‌های جهنم پرهیز می‌دهد.</p>	<p>جهنم</p>	<p>جهنم و عذاب‌های آن دامن‌گیر کسانی است که وظایف خود را انجام نداده‌اند. (سبحانی، ۱۳۹۰: ۲۳۶).</p>	<p>۱۰</p>
<p>وعده ثواب تأثیر مستقیمی بر اخلاق هنجاری و فراطیق دارد به دلیل اینکه انسان همیشه به دنبال برتری، اخذ جایزه و شنیدن تعریف و تمجید است.</p>	<p>ثواب</p>	<p>ثواب نتیجه اعمال نیک است که با بذل پاداش همراه است که به منظور بالا بردن مقام و قدر دانی از انسان‌های شایسته انجام می‌شود. (سبحانی، ۱۳۸۸ [ج]: ۵۱/۵-۴۹؛ همو ۱۳۷۲ [ب]: ۱۴).</p>	<p>۱۱</p>
<p>توجه به آخرت و عذاب‌های آن اساس نظام‌های تربیتی و اخلاقی انسان را تشکیل می‌دهد و مجری و پشتوانه اصول اخلاقی می‌باشد.</p>	<p>عقاب</p>	<p>پيامد ناگوارِ عمل، عقاب نامیده می‌شود چرا که خداوند در قبال کم‌کاری و عصیان برخی بندگان، آنها را عذاب و کیفر می‌دهد (سبحانی، ۱۳۸۸ [ج]: ۲۴۴/۲).</p>	<p>۱۲</p>

<p>با این گفتار می توان مبانی اخلاقی زیادی را استخراج کرد زیرا زمانی که انسان بداند اعمال خود را بعینه مشاهده خواهد کرد و بر طبق آن جزا داده خواهد شد؛ بادقت بیشتری عمل می کند و ملکات اخلاقی خود را بر مبنای اصول اخلاقی اسلامی پرورش می دهد تا سعادت مند گردد.</p>	<p>تجسم اعمال</p>	<p>مقصود از تجسم اعمال این است که اعمال انسان اعم از نیک و بد در سرای دیگر جلوه خاصی دارند (سبحانی، ۱۳۸۲: ۲/۲۹۷). و خود عمل به وضوح دیده می شود نه جزای آن (سبحانی، ۱۳۷۰: ۱۱۱).</p>	<p>۱۳</p>
<p>توبه علاوه بر زدودن گناه، به انجام خوبی ها تشویق، و از یاس و ناامیدی جلوگیری می کند.</p>	<p>توبه</p>	<p>ندامت و پشیمانی از عمل ناپسند است، با تصمیم قاطع بر عدم بازگشت به سوی آن (سبحانی، ۱۳۸۸ [ج: ۸]: ۴۵۵).</p>	<p>۱۴</p>
<p>شفاعت مایه امیدواری گنهکاران و بازگشت آنان به سمت خداوند است به این صورت که فرد خاطی بعد از مدت ها گناه با کمک اولیاء خدا (با امید شفاعت)، سرنوشت خود را تغییر می دهد و درهای سعادت را به روی خود می گشاید.</p>	<p>شفاعت</p>	<p>موجود مادون که استعداد جهش و پیشرفت دارد، از موجود بالا، به صورت یک امر قانونی، استمداد طلبد (سبحانی، ۱۳۸۸ [ج: ۸/۱۷۲]).</p>	<p>۱۵</p>

از مهم ترین مباحثی که در موضوع جهان شناسی اخلاقی از منظر آیت الله سبحانی

قابل تبیین است که براساس آن می‌توان به انگیزش اخلاقی نیز اشاره نمود؛ سه حوزه عوالم پیشین، عالم دنیا و عوالم پسینی است که بررسی شد و به تأثیر آن در نظام اخلاقی اشاره گردید.

نتایج حاصله در این بخش این است که آیت الله سبحانی عوالم قبل از دنیا را امری مسلم می‌داند و با استناد به قرآن آن را اثبات می‌نماید. ایشان قائل به اصل عالم ذر و اخذ پیمان هست اما نسبت به کیفیت آن اشکال می‌کند و قائل است معنای واقعی آن برای ما محرز نیست لذا این امر را به آیندگان موکول نموده‌اند. وی دنیا را وسیله برای رسیدن به آخرت می‌داند و در دو بعد مثبت و منفی تشریح می‌کند که هر یک اثراتی در اخلاق دارند. ایشان عقیده دارد دل بستگی به دنیا نتیجه‌ای جز اضطراب و پشیمانی ندارد و انگیزشی در اخلاق برای انسان ایجاد نمی‌کند. آیت الله سبحانی عوالم پس از دنیا و ادله اثبات آنها را طبق ادله عقلیه و نقلیه بیان می‌کند و می‌فرماید عقیده به سرای آخرت، بهشت و جهنم اصل مسلم در شریعت اسلام و سایر ادیان است که آثار تربیتی فراوانی دارد و سبب رشد انگیزش اخلاقی و تقویت بنیه آن است. براساس قرآن، شهادت جوارح، میزان و صراط، وعد و وعید، عقاب کردن و تجسم اعمال از ویژگی‌های آخرت است که اعتقاد به هر کدام در اخلاق و اصلاح آن اثر دارد و انسان را به سمت خودسازی می‌کشاند؛ همچنین اعتقاد به ثواب و عقاب، توبه، توسل و شفاعت نیز از عوامل موثر تربیتی و اخلاقی است.

۵. جمع بندی و نتیجه گیری

پژوهش حاضر با عنوان بنیادهای کلامی اخلاق در اندیشه آیت الله سبحانی در پنج فصل معرفت شناسی، راهنماشناسی، خداشناسی، انسان شناسی و جهان شناختی تبیین و بررسی شد. نتایج یافته های تحقیق از این قرار است: تبیین و تشریح مبانی کلامی خداشناسی و صفات الهی و رجوع به کتب تفسیری، می تواند اثرات شگفت انگیزی بر خلق و خوی بشری و ملکات اخلاقی و نفسانی او داشته باشد؛ زیرا انسان فطرتاً به دنبال معبود است و دوستدار شناخت ماهیت و صفات خداوندی است که او را خلق کرده و پرورش داده است. از نظر آیت الله سبحانی، معرفت کامل درباره صفات خدا، مانند سمیع و بصیربودن و سایر صفات الهی، انسان را اخلاقی ساخته و سبب می شود گناهان خود را به حداقل برساند؛ چون موجود قدرتمندی مثل خداوند دائماً نظاره گر اوست و همه افعال و گفتار او را شاهد است؛ از این رو، شناخت صفات الهی، اخلاقیات را تحت تأثیر می گذارد و باعث اصلاح و ترقی خلقیات می شود.

از منظر ایشان درب عد انسان شناسی نیز می توان به مباحث گوناگون اخلاقی همانند آفرینش استقلالی انسان، اختیار و استطاعت داشتن او، قبح تکلیف مالایطاق، وجوب امر به معروف و نهی از منکر و مسئولین اخلاقی در برابر دیگران و تأثیر آنها در اخلاق، پرداخت و از آنان مبانی اخلاقی فراوانی استخراج نمود.

در فصل پایانی که موضوع آن مبانی جهان شناختی اخلاقی است، در سه مبحث عوالم پیشین، عالم دنیا و عالم پسین تنظیم و بحث شده که در دیدگاه آیت الله سبحانی هریک از آنها آثار اخلاقی دارند و در زندگی دنیوی و مباحث اخلاقی انسان نقش به سزایی ایفا می کنند و هرکدام منشأ اثرات اخلاقی گسترده ای است.

منابع

- قرآن کریم.
۱. حسینی زبیدی، محمد مرتضی (۱۳۸۵ ق)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالهدایه.
 ۲. حلی، حسن بن یوسف، (۱۳۸۲)، کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام.
 ۳. زارع، حسین (۱۴۰۱، بهار)، «بنیادهای کلامی اخلاق در اندیشه شیخ طوسی»، کلام اسلامی، شماره ۵۹، صص ۷۹-۳۱.
 ۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۷۴)، مفردات الفاظ القرآن، دمشق: دارالقلم.
 ۵. صالحی، علی؛ حاجی پور، حسین؛ مولوی وردنجانی، عیسی (۱۳۹۹، بهار)، «مبانی کلامی اخلاق در اندیشه شیخ مفید»، پژوهشنامه اخلاق، شماره ۴۷، صص ۳۱-۵۰.
 ۶. سبحانی، جعفر (۱۳۷۰)، معادشناسی در پرتو کتاب و سنت و عقل، ترجمه: علی شیروانی، تهران: انتشارات الزهرا.
 ۷. سبحانی، جعفر (۱۳۷۱)، فرهنگ عقاید و مذاهب اسلامی، قم: انتشارات توحید.
 ۸. سبحانی، جعفر (۱۳۷۲ [الف])، بحوث فی الملل والنحل الحنابله، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
 ۹. سبحانی، جعفر (۱۳۷۲ [ب])، مع الشیعه الامامیه فی عقائدهم، قم: مشعر.
 ۱۰. سبحانی، جعفر (۱۳۷۲ [ج])، محاضرات فی الإلهیات، تلخیص: علی ربانی گلپایگانی، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
 ۱۱. سبحانی، جعفر (۱۳۷۶)، منشور عقاید امامیه، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
 ۱۲. سبحانی، جعفر (۱۳۷۸)، فلسفه اسلامی و اصول دیالکتیک، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
 ۱۳. سبحانی، جعفر (۱۳۸۰)، مرزهای توحید و شرک در قرآن، ترجمه: مهدی عزیزان، تهران: مشعر.
 ۱۴. سبحانی، جعفر (۱۳۸۱)، جبر و اختیار، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
 ۱۵. سبحانی، جعفر (۱۳۸۲)، اندیشه‌های جاوید، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.

بنیادهای کلامی اخلاق در اندیشه آیت الله سبحانی ﴿۱۰۳﴾

۱۵. سبحانی، جعفر (۱۳۸۳)، اصول عقاید اسلامی و نگاهی به زندگانی پیشوایان معصوم علیهم السلام، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۱۶. سبحانی، جعفر (۱۳۸۴)، دلیل المرشدین الی الحق یقین، تهران: مشعر.
۱۷. سبحانی، جعفر (۱۳۸۸ [الف])، العقیده الاسلامیه علی ضوء مدرسه اهل البیت علیهم السلام، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۱۸. سبحانی، جعفر (۱۳۸۸ [ب])، مجموعه آثار آیت الله سبحانی، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۱۹. سبحانی، جعفر (۱۳۸۸ [ج])، منشور جاوید، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۲۰. سبحانی، جعفر (۱۳۹۰)، سیمای انسان کامل در قرآن: تفسیر سوره فرقان، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۲۱. سبحانی، جعفر (۱۳۹۳)، اصالت روح از نظر قرآن، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۲۲. سبحانی، جعفر (۱۳۹۷)، مسائل جدید کلامی، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۲۳. سبحانی، جعفر (۱۴۱۲ ق)، الإلهیات علی هدی الكتاب والسنة والعقل، قم: المركز العالمی للدراسات الاسلامیة.
۲۴. سبحانی، جعفر (۱۴۲۷ ق)، رسائل و مقالات جعفر سبحانی، مجموعه آثار آیت الله سبحانی، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۲۵. سلطانی، محمد (۱۳۹۵)، تحلیل و بررسی مبانی کلامی تفسیر قرآن بر محور آثار شیخ طوسی، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
۲۶. طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۹۹)، تجرید الاعتقاد، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
۲۷. طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۰۶ ق)، الاقتصاد فیما یتعلق بالاعتقاد، بیروت: دار الاضواء.
۲۸. غزالی، محمد (بی تا)، احیاء العلوم الدین، بیروت: دارالکتاب العربی.
۲۹. مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۸۴)، نقد و بررسی مکاتب اخلاقی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.